Journal of Future City, Indigenous Thought

Online ISSN:3115-9435

Journal Homepage: www.future.yazd.ac.ir

Yazd University

Global Pathways in Religious Sacred Architecture: A Focus on Spirituality and Its Role in Enhancing Psychological Well-being and Users' Quality of Life

Amir Hossein Shirdel [1], Milad Olfat [2] ✉, Faezeh Asadpour [3], Mahnaz Rezaei [4]

1. *Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran*
Emeil: am.shirdel@mail.sbu.ac.ir
2. (Corresponding Author) *Department of Art Education, Farhangian University, P.O. Box 14665-889, Tehran, Iran*
Emeil: m.olfat@cfu.ac.ir
3. *Department of Civil Engineering, University of Science and Technology of Mazandaran, Behshahr, Mazandaran, Iran*
Emeil: faezeh.asadpour@sru.ac.ir
4. *Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, Khatam University, Tehran, Iran*
Emeil: ma.rezaei@khatam.ac.ir

ARTICLEINFO

Article type:
Research Paper

Article History:
Received:
18 April 2026
Received in revised form:
29 May 2026
Accepted:
11 July 2026
Available online:
15 August 2026

Keywords:
Spirituality,
Psychological Well-being,
Religious Sacred Architecture,
Quality of Life,
Bibliometric Analysis.

ABSTRACT

This study examines the global research trends in the field of sacred architecture of religions and its relationship with spirituality, mental health, and users' quality of life over the period from 1990 to 2025. Despite the expansion of interdisciplinary research in this field, the existing literature remains fragmented in terms of research topics, academic disciplines, and research collaboration networks, and a coherent picture of the structure and evolutionary trajectory of the field is not yet available. Accordingly, identifying the scientific and thematic structure of existing research and determining the major trajectories of its development have been addressed as the central research problem. To address this issue, a bibliometric analysis was conducted using 41 English-language scholarly documents retrieved from the Lens database. Following data screening and standardization, the data were analyzed using VOSviewer (version 1.6.20) and Bibliometrix. The analyses included co-authorship, keyword co-occurrence, citation analysis, bibliographic coupling, thematic mapping, and conceptual structure analysis. The findings indicate that, despite a noticeable increase in research activity in recent years, the field remains relatively fragmented in terms of thematic focus and scientific collaboration networks. The research is organized around three major thematic areas: the cultural, social, and psychological dimensions of sacred spaces; the role of art and cultural heritage in shaping emotional and sensory experiences; and spirituality, religion, and transcendence. This pattern suggests that research on sacred architecture has emerged at the intersection of several academic domains, while the connections among these domains have not yet been fully consolidated. Accordingly, understanding the existing conceptual structure and scientific networks can contribute to identifying research gaps and clarifying future directions for research on the relationship between sacred architecture, spirituality, and psychological well-being.

Citation: Shirdel, A. H., Olfat, M., Asadpour, F., & Rezaei, M. (2026). Global Pathways in Religious Sacred Architecture: A Focus on Spirituality and Its Role in Enhancing Psychological Well-being and Users' Quality of Life. *Journal of Future City, Indigenous Thought*, 2 (1), 221-240.
http://doi.org/10.22034/future.2026.24956.1047

© The Author(s)

Publisher: Yazd University

Extended Abstract

Introduction

Sacred spaces often incorporate architectural elements, symbolic representations, artistic expressions, spatial arrangements, and sensory characteristics that collectively influence how individuals perceive and experience their surroundings. Consequently, sacred architecture can be understood as a multidimensional phenomenon that extends beyond physical and aesthetic considerations to encompass psychological, social, cultural, and spiritual dimensions. In recent decades, growing academic interest in environmental psychology, architectural experience, spirituality, and psychological well-being has encouraged researchers to investigate the potential relationships between religious environments and human quality of life. Previous studies have addressed various aspects of sacred spaces, including their symbolic meanings, cultural significance, sensory characteristics, emotional effects, and contributions to individual and collective identity. Furthermore, research has increasingly explored how religious environments may support psychological restoration, emotional stability, a sense of belonging, and spiritual fulfillment. Nevertheless, research in this area remains dispersed across different academic disciplines, research traditions, and geographical contexts.

Despite the increasing importance of interdisciplinary approaches, a comprehensive understanding of the intellectual structure, thematic development, and scientific collaboration patterns of research on religious sacred architecture and spirituality remains limited. The absence of an integrated perspective makes it difficult to identify dominant research themes, emerging topics, influential conceptual connections, and underexplored research areas. Therefore, the present study aims to examine global scientific developments in religious sacred architecture, with particular emphasis on spirituality, psychological well-being, and users' quality of life. Specifically, it seeks to identify the intellectual and thematic structure of the field, examine its evolution, and determine potential directions for future interdisciplinary research.

Methodology

This study employed a bibliometric research design to systematically examine the development of international scientific literature on religious sacred architecture and its relationship with spirituality and psychological well-being. The research covered the period from 1990 to 2025 and was based on 41 English-language scholarly documents retrieved from the Lens database.

The research process consisted of several stages. First, relevant scholarly documents were identified through a structured search focusing on the conceptual intersection of sacred architecture, religion, spirituality, psychological well-being, and quality of life. Subsequently, the retrieved records were screened and standardized to improve data consistency and reduce inconsistencies in bibliographic information, author names, keywords, and publication details.

The final dataset was analyzed using VOSviewer (version 1.6.20) and Bibliometrix. These analytical tools provided complementary perspectives on the scientific and conceptual structure of the research field. Specifically, co-authorship analysis was used to examine patterns of scientific collaboration, while keyword co-occurrence analysis identified the principal conceptual relationships and thematic concentrations. Citation analysis was employed to explore the visibility and influence of scholarly publications, and bibliographic coupling was applied to identify intellectual relationships among documents based on their shared references. In addition, thematic mapping and conceptual structure analysis were conducted to investigate the organization of research topics and the relationships between major thematic areas.

By combining these analytical techniques, the study sought to move beyond a descriptive examination of publication patterns and provide a broader understanding of the conceptual organization and evolutionary characteristics of research on sacred architecture and spirituality.

Results and discussion

The findings reveal that scholarly interest in religious sacred architecture and its relationship with spirituality and psychological well-being has increased in recent years. However, despite this growing attention, the field remains relatively fragmented in terms of both thematic organization and scientific collaboration. The relatively limited number of identified publications also indicates that this research

area is still developing as a distinct interdisciplinary field.

The conceptual structure of the literature can be organized around three major thematic areas. The first concerns the cultural, social, and psychological dimensions of sacred spaces. This area highlights the importance of religious environments as settings that contribute to cultural identity, collective memory, social interaction, and psychological experiences. Sacred spaces are therefore not merely physical structures but meaningful environments shaped by cultural values, social practices, and individual interpretations. Their potential contribution to users' well-being can be understood through the relationships between spatial experience, emotional attachment, social belonging, and cultural continuity.

The second thematic area focuses on the role of art and cultural heritage in shaping emotional and sensory experiences. Architectural forms, artistic elements, visual compositions, symbolic representations, and inherited cultural expressions contribute to the perception and interpretation of sacred environments. These characteristics can influence users' emotional responses and establish meaningful connections between architectural settings and personal experiences. This thematic area also emphasizes the importance of preserving architectural heritage while recognizing its experiential and psychological significance.

The third thematic area encompasses spirituality, religion, and transcendence. This dimension represents the fundamental experiential and conceptual foundation of sacred architecture. Religious spaces provide environments in which individuals may engage in contemplation, spiritual reflection, religious practices, and experiences of transcendence. From this perspective, spirituality constitutes an important dimension of architectural experience and offers a conceptual framework for examining how sacred environments may contribute to psychological well-being and perceived quality of life.

The relationships among these three thematic areas demonstrate that research on sacred architecture has developed at the intersection of architectural studies, cultural heritage, environmental psychology, religious studies, and social sciences.

Conclusion

This study provides a bibliometric overview of global research on religious sacred architecture, spirituality, psychological well-being, and quality of life between 1990 and 2025. The findings identify three principal thematic areas and demonstrate that the field is characterized by growing research interest but relatively fragmented conceptual and scientific networks.

The study highlights the importance of integrating architectural, psychological, cultural, and spiritual perspectives to develop a more comprehensive understanding of sacred environments. Future research should prioritize empirical investigations of users' experiences, comparative studies across different religious and cultural contexts, and interdisciplinary frameworks connecting architectural characteristics with psychological well-being and quality of life.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

The first author was responsible for drafting the introduction and theoretical framework, as well as conducting the software-based analyses. The second author was in charge of interpreting the data and writing the literature review. The third and fourth authors were responsible for drafting the discussion and conclusion sections, reviewing and editing the manuscript, and examining the interpretations and analyses.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

دو فصلنامه شهر آینده، اندیشه بومی
شاپا الکترونیکی: ۹۴۳۵-۳۱۱۵
Journal Homepage: www.future.yazd.ac.ir

روندشناسی جهانی معماری قدسی ادیان با تمرکز بر ابعاد معنویت و نقش آن در ارتقای سلامت روان و کیفیت زندگی کاربران

امیرحسین شیردل [۱]، میلاد الفت [۲]، فائزه اسدپور [۳]، مهناز رضائی [۴]

۱- گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: am.shirdel@mail.sbu.ac.ir
۲- نویسنده مسئول، گروه آموزش هنر، دانشگاه فرهنگیان، صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵، تهران، ایران. رایانامه: m.olfat@cfu.ac.ir
۳- گروه مهندسی عمران، دانشگاه علم و فناوری مازندران، بهشهر، مازندران، ایران. رایانامه: faezeh.asadpour@sru.ac.ir
۴- گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه خاتم، تهران، ایران. رایانامه: ma.rezaei@khatam.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۵/۰۱/۲۹
تاریخ بازنگری:
۱۴۰۵/۰۳/۰۸
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۵/۰۴/۲۰
تاریخ چاپ:
۱۴۰۵/۰۵/۲۴

واژگان کلیدی:
معنویت،
سلامت روان،
معماری قدسی،
کیفیت زندگی،
روش بیبلومتریک.

چکیده

این پژوهش به بررسی روند جهانی مطالعات در حوزه معماری قدسی ادیان و ارتباط آن با معنویت، سلامت روان و کیفیت زندگی کاربران در بازه زمانی ۱۹۹۰ تا ۲۰۲۵ می‌پردازد. با وجود گسترش مطالعات میان‌رشته‌ای در این حوزه، ادبیات موجود از نظر موضوعات، رشته‌های علمی و شبکه‌های همکاری پژوهشی پراکنده است و تصویری منسجم از ساختار و روند تحول این حوزه در دسترس نیست. ازاین‌رو، شناسایی ساختار علمی و موضوعی پژوهش‌های موجود و تعیین مسیرهای اصلی تحول آن، به‌عنوان مسئله اصلی پژوهش موردتوجه قرارگرفته است. برای پاسخ به این مسئله، تحلیل کتاب‌سنجی با استفاده از ۴۱ سند علمی انگلیسی‌زبان بازیابی شده از پایگاه Lens انجام شد و داده‌ها پس از پالایش و استانداردسازی، با استفاده از نرم‌افزارهای VOSviewer (نسخه ۱,۶,۲۰) و Bibliometrix تحلیل شدند. این تحلیل‌ها شامل هم تألیفی، هم رخدادی کلیدواژه‌ها، استناد، هم پیوندی کتابشناختی، نقشه موضوعی و تحلیل ساختار مفهومی بود. یافته‌ها نشان می‌دهد که مطالعات این حوزه ضمن رشد محسوس در سال‌های اخیر، از نظر موضوعی و شبکه‌های همکاری علمی همچنان انسجام محدودی دارند و در سه محور عمده شامل ابعاد فرهنگی، اجتماعی و روان‌شناختی فضاهای قدسی، نقش هنر و میراث فرهنگی در شکل‌گیری تجربه‌های عاطفی و حسی، و معنویت، دین و تعالی سازمان‌یافته‌اند. این الگو نشان می‌دهد که پژوهش درباره معماری قدسی در نقطه تلاقی چند حوزه علمی شکل‌گرفته، اما پیوند میان این حوزه‌ها هنوز به‌طور کامل تثبیت نشده است. بر این اساس، شناخت ساختار مفهومی و شبکه‌های علمی موجود می‌تواند به شناسایی خلأهای پژوهشی و تبیین مسیرهای توسعه مطالعات آینده در زمینه ارتباط معماری قدسی، معنویت و بهزیستی روان‌شناختی کمک کند.

استناد: شیردل، امیرحسین؛ الفت، میلاد؛ اسدپور، فائزه و رضائی، مهناز. (۱۴۰۵). روندشناسی جهانی معماری قدسی ادیان با تمرکز بر ابعاد معنویت و نقش آن در ارتقای سلامت روان و کیفیت زندگی کاربران. *دو فصلنامه شهر آینده، اندیشه بومی*، ۲ (۱)، ۲۴۰-۲۲۱.
http://doi.org/10.22034/future.2026.24956.1047

© نویسندگان
ناشر: دانشگاه یزد

مقدمه

در دهه‌های اخیر، تحولات اجتماعی، شتاب زندگی شهری و افزایش فشارهای روانی، توجه پژوهشگران را بیش از پیش به نقش محیط‌های ساخته‌شده در شکل‌دهی به تجربه‌های روانی و معنوی انسان جلب کرده است (حق‌طلب و کاروان،۱۳۹۱). در میان انواع فضاهای معماری، فضاهای قدسی و مذهبی همواره جایگاهی ویژه در پاسخ‌گویی به نیازهای عمیق وجودی انسان داشته‌اند (زمرشیدی و زمرشیدی،۱۳۹۳). این فضاها نه‌تنها محل انجام مناسک دینی، بلکه بستری برای تجربه آرامش، تأمل درونی، پیوند با امر متعالی و شکل‌گیری احساس معنا در زندگی به شمار می‌روند (زمرشیدی،۱۳۹۰). ازاین‌رو، معماری قدسی ادیان در طول تاریخ فراتر از یک بیان صرفاً کالبدی یا زیبایی‌شناختی عمل کرده و به‌عنوان رسانه‌ای فرهنگی و معنوی در تجربه زیسته انسان نقش‌آفرین بوده است. در سال‌های اخیر، هم‌زمان با گسترش مطالعات میان‌رشته‌ای در حوزه‌هایی چون روان‌شناسی محیطی، علوم شناختی، مطالعات دین و معماری، توجه فزاینده‌ای به ارتباط میان ویژگی‌های فضایی مکان‌های مذهبی، تجربه‌های معنوی و پیامدهای روان‌شناختی آن‌ها معطوف شده است (Gifford, 2014; Eberhard, 2009). پژوهش‌ها نشان می‌دهند که کیفیت‌های فضایی همچون نور (Heschong, 1979; Lam, 1986)، مقیاس، ریتم (Frampton, 1983)، نمادپردازی (Turner, 1969)، سکوت (Ratcliffe, 2015) و نظم فضایی می‌توانند تجربه‌های عاطفی و ادراکی خاصی را در کاربران برانگیزند و در تقویت احساس آرامش، کاهش استرس، ارتقای سلامت روان و افزایش کیفیت زندگی نقش ایفا کنند (Kaplan & Kaplan, 1989; Pallasmaa, 2005). در چنین چارچوبی، معماری قدسی نه‌تنها به‌عنوان بخشی از میراث فرهنگی و هنری جوامع، بلکه به‌عنوان عاملی مؤثر در بهبود زیست جهان انسانی و ارتقای بهزیستی روانی موردتوجه قرارگرفته است (Mallgrave, 2013). باوجوداین توجه رو به رشد، بررسی ادبیات علمی نشان می‌دهد که مطالعات مرتبط با معماری قدسی، معنویت و سلامت روان غالباً در حوزه‌های علمی مختلف به‌صورت پراکنده انجام‌شده‌اند (Koenig, 2012; Sternberg, 2009). بخشی از این پژوهش‌ها در قلمرو معماری و طراحی محیطی (Ellard, 2015; Ulrich, 1984)، بخشی در حوزه مطالعات دینی و الهیات (Geertz, 1973; Eliade, 1959) و بخشی دیگر در حوزه روان‌شناسی و علوم رفتاری شکل‌گرفته‌اند (Pargament, 1997; Hill et al., 2000). این پراکندگی میان‌رشته‌ای موجب شده است که تصویر روشنی از روندهای علمی، بازیگران اصلی پژوهش، شبکه‌های همکاری، و ساختار مفهومی این حوزه در سطح جهانی به‌طور منسجم ترسیم نشده باشد (Park, 2005; Kellert &Wilson, 1993). در نتیجه، شناسایی جریان‌های اصلی پژوهش، آثار تأثیرگذار، مراکز علمی فعال و همچنین خلأهای دانشی موجود در این حوزه همچنان با محدودیت‌هایی روبه‌رو است (Sternberg, 2009; Ellard, 2015). در چنین شرایطی، بهره‌گیری از رویکردهای علم‌سنجی و کتاب‌سنجی می‌تواند ابزار مناسبی برای تحلیل ساختار دانش و روندهای تحول یک حوزه پژوهشی فراهم آورد. این روش‌ها با تحلیل داده‌های استنادی و روابط میان اسناد علمی، امکان ترسیم نقشه‌های دانش، شناسایی خوشه‌های مفهومی، تعیین مراکز و پژوهشگران اثرگذار و بررسی الگوهای همکاری علمی را فراهم می‌کنند. از این منظر، مطالعه کتاب‌سنجی حوزه معماری قدسی با تمرکز بر ابعاد معنویت و پیامدهای آن بر سلامت روان و کیفیت زندگی کاربران می‌تواند درک جامع‌تری از وضعیت کنونی و مسیرهای آینده این حوزه ارائه دهد. بر این اساس، پژوهش حاضر با هدف روندشناسی جهانی مطالعات مرتبط با معماری قدسی ادیان با تأکید بر ابعاد معنویت و نقش آن در ارتقای سلامت روان و کیفیت زندگی کاربران در بازه زمانی ۱۹۹۰ تا ۲۰۲۵ انجام‌شده است. این مطالعه می‌کوشد با تحلیل داده‌های علمی و ترسیم شبکه‌های استنادی و مفهومی، الگوهای انتشار پژوهش‌ها، ساختار همکاری‌های علمی، خوشه‌های موضوعی و آثار و بازیگران کلیدی این حوزه را شناسایی کند. انتظار می‌رود نتایج این پژوهش علاوه بر روشن ساختن

وضعیت موجود دانش، زمینه‌ای برای توسعه پژوهش‌های میان‌رشته‌ای، تقویت چارچوب‌های نظری و هدایت مطالعات آینده در حوزه معماری قدسی و نقش آن در ارتقای سلامت روان و کیفیت زندگی فراهم آورد و به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

– الگوی زمانی انتشار پژوهش‌ها در حوزه معماری قدسی ادیان با تمرکز بر ابعاد معنویت و نقش آن در ارتقای سلامت روان و کیفیت زندگی کاربران، در بازه زمانی سال ۱۹۹۰ تا ۲۰۲۵ چگونه تغییر کرده است؟

– میزان و گستره همکاری‌های بین‌المللی در مطالعات معماری قدسی ادیان با رویکرد معنویت و سلامت روان و کیفیت زندگی چگونه است؟

– نقشه‌های علم‌سنجی مرتبط با معماری قدسی ادیان و ابعاد معنوی آن تا سال ۲۰۲۵ چه ویژگی‌هایی دارند؟

– در جهت بهبود کیفیت زندگی و ارتقاء سلامت روان با توجه به ابعاد معنویت در معماری قدسی ادیان، چه راهکارهایی نیز برای آیندگان پیشنهاد می‌شود؟

مبانی نظری

در سال‌های اخیر، توجه پژوهشگران به ارتباط میان فضاهای معماری مذهبی، تجربه‌های معنوی و پیامدهای روان‌شناختی آن‌ها به‌طور قابل‌توجهی افزایش‌یافته است (بمانیان و همکاران، ۱۳۸۹). این توجه در نتیجه گسترش مطالعات میان‌رشته‌ای در حوزه‌هایی همچون معماری، روان‌شناسی محیطی، مطالعات دینی و علوم اجتماعی شکل‌گرفته است (مهدی نژاد و همکاران،۱۳۹۸). در این میان، معماری قدسی ادیان به‌عنوان یکی از جلوه‌های مهم تعامل میان فرهنگ، باورهای دینی و محیط ساخته‌شده، موردبررسی قرارگرفته و پژوهشگران کوشیده‌اند نقش عناصر فضایی، نمادین و زیبایی‌شناختی این فضاها را در شکل‌گیری تجربه‌های معنوی و احساس آرامش در کاربران تحلیل کنند. بسیاری از مطالعات اولیه در این حوزه بیشتر بر توصیف ویژگی‌های کالبدی و نمادین معماری مذهبی متمرکز بوده‌اند و تلاش داشته‌اند نشان دهند که چگونه ساختار فضایی، هندسه، نورپردازی، مقیاس و تزیینات در بناهای مذهبی می‌توانند احساس تقدس و تجربه حضور در فضایی متفاوت از زندگی روزمره را در انسان تقویت کنند. با توسعه رویکردهای نوین در روان‌شناسی محیطی، توجه به ابعاد ادراکی و احساسی تجربه فضا نیز در پژوهش‌های مرتبط با معماری قدسی افزایش یافت. در این چارچوب، برخی پژوهش‌ها به بررسی تأثیر حضور در فضاهای مذهبی بر احساس آرامش، کاهش استرس، تمرکز ذهنی و افزایش حس تعلق و معنا در زندگی پرداخته‌اند (حق‌طلب و کاروان،۱۳۹۱). نتایج این مطالعات نشان می‌دهد که محیط‌های قدسی، به دلیل ویژگی‌های خاص فضایی و نمادین خود، می‌توانند زمینه‌ساز تجربه‌های عاطفی و معنوی عمیق شوند (مهدی نژاد و همکاران، ۱۳۹۷) و به بهبود وضعیت روانی افراد کمک کنند. در بسیاری از این پژوهش‌ها، فضاهای مذهبی نه‌تنها به‌عنوان مکان‌هایی برای انجام مناسک دینی، بلکه به‌عنوان محیط‌هایی برای بازاندیشی درونی، تجربه سکوت و بازسازی روانی موردتوجه قرارگرفته‌اند. در کنار این رویکرد، برخی مطالعات بر نقش فرهنگ و میراث دینی در شکل‌دهی به معماری قدسی تمرکز داشته‌اند. این پژوهش‌ها نشان داده‌اند که هر سنت دینی با بهره‌گیری از زبان معماری خاص خود، مجموعه‌ای از نمادها، نشانه‌ها و الگوهای فضایی را ایجاد می‌کند که تجربه معنوی را برای پیروان آن دین قابل‌درک و ملموس می‌سازد. برای مثال، در بسیاری از بناهای مذهبی، استفاده از نور طبیعی، محورهای حرکتی نمادین، ارتفاع فضا و عناصر تزئینی خاص، به‌گونه‌ای طراحی می‌شود که حس تعالی، تمرکز و توجه به امر قدسی را در فرد تقویت کند. در نتیجه، معماری مذهبی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین رسانه‌های فرهنگی برای

انتقال مفاهیم معنوی و دینی در طول تاریخ موردتوجه قرارگرفته است. در دهه‌های اخیر، با افزایش دغدغه‌های مربوط به‌سلامت روان و کیفیت زندگی در جوامع معاصر، توجه پژوهشگران به ظرفیت‌های فضاهای معنوی برای ارتقای بهزیستی روانی نیز بیشتر شده است (Emmons & Paloutzian, 2003; Fisher, 2011). برخی مطالعات تلاش کرده‌اند نشان دهند که تجربه‌های معنوی در محیط‌های مذهبی می‌تواند با افزایش احساس معنا در زندگی (Maslow, 1964; Vaillant, 2008)، تقویت امید (Levin, 2010)، کاهش اضطراب (Seeman et al, 2003) و ایجاد احساس تعلق اجتماعی همراه باشد. در این راستا، معماری قدسی به‌عنوان بستری برای شکل‌گیری تجربه‌های معنوی و عاطفی موردبررسی قرارگرفته (Norberg-Schulz,1980; Mazumdar & Mazumdar, 2004) و نقش آن در ایجاد محیط‌هایی آرامش‌بخش و الهام‌بخش مورد تأکید قرارگرفته است (Day, 2007; Alexander, 1979) چنین رویکردی نشان می‌دهد که طراحی فضاهای مذهبی تنها یک مسئله زیبایی‌شناختی یا سنتی نیست، بلکه می‌تواند پیامدهای قابل‌توجهی در سلامت روان و کیفیت تجربه زیستی انسان داشته باشد (Newberg & Waldman, 2009; Oman, 2018).

از منظر نظری، این ارتباط را می‌توان با تلفیق چند رویکرد مکمل تبیین کرد. روان‌شناسی محیطی بر رابطه متقابل میان ویژگی‌های محیط ساخته‌شده و ادراک، احساس و رفتار کاربران تأکید دارد و از این منظر، ویژگی‌هایی مانند نور، مقیاس، نظم فضایی، سکوت و کیفیت‌های حسی می‌توانند در شکل‌گیری تجربه کاربران از فضای قدسی نقش داشته باشند (Gifford, 2014). در حوزه مطالعات دین و معنویت، فضای قدسی علاوه بر کارکرد کالبدی، بستری برای تجربه دینی، معنا، تأمل و ارتباط با امر متعالی تلقی می‌شود (Hill et al., 2000; Koenig, 2012). همچنین، رویکردهای شناختی و بدن‌مند به نقش ادراک حسی و تجربه زیسته بدن در شکل‌گیری ارتباط انسان با محیط توجه دارند و از این طریق، امکان تبیین پیوند میان کیفیت‌های فضایی و تجربه عاطفی و معنوی را فراهم می‌کنند (Mallgrave, 2013). در این میان، نظریه زیست‌دوستی کِلرت و ویلسون نیز، بدون آنکه در این پژوهش به‌عنوان یک متغیر مستقل مورد آزمون قرار گیرد، از منظر توجه به رابطه انسان با ویژگی‌های طبیعی و زیستی محیط، می‌تواند در تفسیر آن دسته از مطالعات معماری قدسی که بر حضور طبیعت، نور، عناصر طبیعی و کیفیت‌های محیطی تأکید دارند، مورداستفاده قرار گیرد (Kellert & Wilson, 1993). بنابراین، ارتباط این رویکردهای نظری با معماری قدسی در این پژوهش در سطح مفهومی و تفسیری تعریف می‌شود، یعنی این نظریه‌ها مبنایی برای درک رابطه میان ویژگی‌های فضایی، تجربه روان‌شناختی، معنویت و ابعاد فرهنگی فضاهای قدسی فراهم می‌کنند، نه اینکه مستقیماً به‌عنوان متغیرهای تجربی مستقل آزمون شوند.

با وجود گسترش تدریجی این مطالعات، ادبیات علمی مربوط به معماری قدسی و ارتباط آن با معنویت و سلامت روان همچنان پراکنده و چند رشته‌ای باقی‌مانده است. بسیاری از پژوهش‌ها در قالب مطالعات موردی، تحلیل‌های کیفی یا بررسی‌های نظری انجام‌شده‌اند و کمتر تلاش شده است که تصویری جامع از روندهای علمی، شبکه‌های پژوهشی و ساختار مفهومی این حوزه در سطح جهانی ترسیم شود. افزون بر این، به دلیل حضور هم‌زمان رشته‌های مختلف در این حوزه، چارچوب‌های نظری و روش‌شناختی مورداستفاده نیز تنوع زیادی دارند و همین امر موجب شده است که انسجام علمی و شناخت نظام‌مند از مسیر تحول این حوزه به‌طور کامل شکل نگیرد.

بر این اساس، در پژوهش حاضر مبانی نظری صرفاً به‌عنوان مجموعه‌ای از نظریه‌های مستقل گردآوری نشده‌اند، بلکه به‌عنوان چارچوبی برای تفسیر ساختار دانش موجود در حوزه معماری قدسی به کار گرفته‌شده‌اند. بر مبنای این چارچوب، چهار حوزه مفهومی شامل «ویژگی‌های کالبدی و حسی فضا»، «تجربه روان‌شناختی و عاطفی»، «معنویت، دین و معنا»

و «ابعاد فرهنگی و اجتماعی» به‌عنوان حوزه‌های اصلی برای سازمان‌دهی و تفسیر یافته‌های کتاب‌سنجی در نظر گرفته شدند. این حوزه‌ها امکان می‌دهند که مفاهیم و روابط شناسایی‌شده در شبکه هم رخدادی کلیدواژه‌ها، خوشه‌های موضوعی، ساختار مفهومی و سایر شبکه‌های ترسیم‌شده، در چارچوب مباحث نظری پژوهش تفسیر شوند. به‌عبارت‌دیگر، کتاب‌سنجی در این پژوهش جایگزین آزمون تجربی نظریه‌ها نیست، بلکه با آشکار ساختن الگوهای حضور و ارتباط مفاهیم در ادبیات علمی، امکان بررسی چگونگی بازتاب این رویکردهای نظری در ساختار دانش موجود را فراهم می‌کند.

در چنین شرایطی، مطالعات کتاب‌سنجی می‌توانند با تحلیل داده‌های استنادی و بررسی الگوهای انتشار علمی، دیدگاهی کلان نسبت به ساختار دانش در یک حوزه فراهم کنند. این نوع پژوهش‌ها با شناسایی روندهای زمانی انتشار آثار، نویسندگان و مؤسسات فعال، شبکه‌های همکاری علمی و خوشه‌های مفهومی، امکان درک عمیق‌تر از نحوه شکل‌گیری و گسترش یک حوزه علمی را فراهم می‌آورند. بااین‌حال، بررسی‌ها نشان می‌دهد که در حوزه معماری قدسی ادیان با تمرکز بر ابعاد معنویت و پیامدهای روان‌شناختی آن، هنوز پژوهش‌های کتاب‌سنجی محدودی انجام‌شده و نیاز به مطالعاتی که بتوانند تصویری جامع از ساختار علمی و روندهای جهانی این حوزه ارائه دهند، به‌وضوح احساس می‌شود. ازاین‌رو، انجام پژوهش‌هایی که بتوانند با بهره‌گیری از روش‌های علم‌سنجی به تحلیل شبکه‌های دانش و روندهای پژوهشی در این حوزه بپردازند، می‌تواند گامی مؤثر در جهت شناسایی شکاف‌های علمی، تقویت رویکردهای میان‌رشته‌ای و هدایت مطالعات آینده در زمینه معماری قدسی، معنویت و سلامت روان باشد.

روش پژوهش

این پژوهش با هدف تحلیل کتاب‌سنجی روندشناسی جهانی پژوهش‌ها در حوزه معماری قدسی ادیان با تمرکز بر ابعاد معنویت و نقش آن در ارتقای سلامت روان و کیفیت زندگی کاربران انجام‌شده است. داده‌های علمی مربوط به مطالعات منتشرشده در بازه زمانی ۱۹۹۰ تا ۲۰۲۵ گردآوری شد. انتخاب این بازه زمانی با هدف پوشش یک دوره نسبتاً بلندمدت از شکل‌گیری و تحول ادبیات مرتبط و امکان مشاهده روندهای اولیه، مراحل توسعه و شتاب‌گیری تولیدات علمی در این حوزه انجام شد. انتخاب سال ۱۹۹۰ به‌عنوان نقطه آغاز، امکان بررسی آثار پیش از گسترش محسوس مطالعات میان‌رشته‌ای در دهه‌های بعد و مقایسه روند تحول آن‌ها تا سال ۲۰۲۵ را فراهم می‌کند، ازاین‌رو، بازه زمانی مذکور صرفاً یک محدودیت فنی جست‌وجو نبوده، بلکه با هدف مطالعه روندشناسانه و تاریخی حوزه انتخاب‌شده است.

پس از دسته‌بندی موضوعات مرتبط، تحلیل کتاب‌سنجی با هدف شناسایی مفاهیم پرتکرار، روندهای محوری و ساختار همکاری‌های علمی در این حوزه صورت گرفت. برای گردآوری داده‌ها، از پایگاه داده Lens به‌عنوان پایگاه اصلی بازیابی داده‌ها استفاده شد. انتخاب Lens بر اساس قابلیت جست‌وجوی ساختاریافته، امکان استفاده از عملگرهای جست‌وجو و پالایش داده‌ها، دسترسی به فراداده‌های کتاب‌سنجی و قابلیت استخراج داده‌های علمی برای تحلیل‌های بعدی انجام شد. افزون بر این، Lensیک مجموعه بزرگ از داده‌های علمی تجمیع شده و هماهنگ شده از منابع مختلف را در اختیار قرار می‌دهد و امکان جست‌وجو، پالایش و تحلیل رکوردهای علمی را فراهم می‌کند (shirdel.,2025).

برای افزایش قابلیت بازتولید تحلیل‌ها، تنظیمات اصلی تحلیل‌های کتاب‌سنجی شامل واحد تحلیل، روش شمارش و آستانه ورود در هر شبکه به‌صورت مشخص تعیین و گزارش شد. در تحلیل هم تألیفی، واحد تحلیل «نویسندگان» و روش شمارش «شمارش کامل» در نظر گرفته شد، اسناد دارای بیش از ۲۵ نویسنده حذف شدند و حداقل یک سند برای ورود هر نویسنده تعیین شد. در تحلیل هم رخدادی واژگان، واحد تحلیل «کلیدواژه‌ها» و روش شمارش «شمارش کامل»

انتخاب شد و حداقل تکرار ۲۰ بار برای ورود کلیدواژه‌ها در نظر گرفته شد. در تحلیل استنادی و زوج کتاب‌شناختی، واحد تحلیل «اسناد» و روش شمارش «شمارش کامل» انتخاب شد و حداقل دو استناد به‌عنوان آستانه ورود اسناد تعیین گردید. این آستانه‌ها با توجه به حجم محدود مجموعه نهایی ۴۱ سند و با هدف جلوگیری از ورود گره‌های کم ارتباط و درعین‌حال حفظ ساختار اصلی شبکه‌ها تعیین شدند. در تحلیل شبکه‌ها، روابط میان گره‌ها بر اساس پیوندهای محاسبه‌شده توسط VOSviewer و الگوریتم خوشه‌بندی نرم‌افزار برای شناسایی گروه‌های مرتبط ترسیم و تفسیر شد.

داده‌های استخراج‌شده از Lens در ادامه با استفاده از نرم‌افزار VOSviewer (نسخه ۱٫۶٫۲۰) پردازش گردید. این نرم‌افزار با قابلیت‌های قدرتمند در ترسیم نقشه‌های علمی، امکان تحلیل روابط میان نویسندگان، مؤسسات، کشورها و همچنین شناسایی الگوهای هم واژگانی و هم استنادی را فراهم می‌آورد. همچنین از محیط Bibliometrix به‌منظور تحلیل ساختار مفهومی داده‌ها در دو مورد نقشه موضوعی و تحلیل عاملی کلید واژگان استفاده شد. در این پژوهش، شبکه‌های علمی و خوشه‌بندی مفاهیم کلیدی ترسیم شد تا ساختار و ارتباطات مفهومی حوزه پژوهش به‌طور بصری و تحلیلی آشکار گردد.

به‌منظور ارتقای یکپارچگی و دقت داده‌ها، کلیه رکوردهای استخراج‌شده پیش از تحلیل به‌صورت دستی توسط نگارندگان پالایش گردیدند. این فرآیند شامل حذف موارد تکراری، تصحیح خطاهای متادیتا و استانداردسازی اطلاعات نویسندگان و مؤسسات بوده و شفافیت، دقت و قابلیت بازتولید نتایج را تضمین نمود. فرآیند جست‌وجو با دقت و بر اساس عناوین، چکیده‌ها و کلیدواژه‌ها انجام شد. رشته جست‌وجوی ترکیبی شامل مفاهیم مرتبط با «معماری قدسی» و مترادف‌ها و شاخه‌های آن مانند «معماری مذهبی»، «طراحی معبد»، «معماری کلیسا»، «معماری مسجد»، «معماری کنیسه» و همچنین کلیدواژه‌های مرتبط با «معنویت»، «سلامت روان» و «کیفیت زندگی» مطابق با استرینگ جست‌وجوی زیر استفاده گردید.

("Sacred architecture" OR "Religious architecture" OR "Place of worship architecture" OR "Mosque architecture" OR "Church architecture" OR "Synagogue architecture" OR "Mosque design" OR "Church design" OR "Synagogue design" OR "Religious space design" OR "Sacred space design" OR "Worship space design") AND (Spirituality OR "Spiritual well-being" OR "Religious experience" OR "Sacred experience" OR "Transcendental experience" OR "Spiritual practice" OR "Spiritual engagement") AND ("Mental health" OR "Psychological well-being" OR "Emotional well-being" OR "Mind health") AND ("Quality of life" OR "Life satisfaction" OR "Well-being")

در این پژوهش فقط اسناد انگلیسی‌زبان و مرتبط با حوزه‌های معماری، روان‌شناسی محیطی و دین‌پژوهی موردبررسی قرار گرفتند. این مجموعه شامل مقالات پژوهشی، مقالات مروری، و مجموعه مقالات همایش‌ها به تعداد ۴۱ سند علمی بوده و بازه زمانی ۱۹۹۰ تا ۲۰۲۵ برای ایجاد یک دامنه زمانی پیوسته و امکان بررسی روند تحول تاریخی تولیدات علمی در این حوزه در نظر گرفته شد. نتایج حاصل از این فرآیند مبنای تحلیل‌های کتاب‌سنجی و ترسیم نقشه علم قرار گرفت.

یافته‌ها

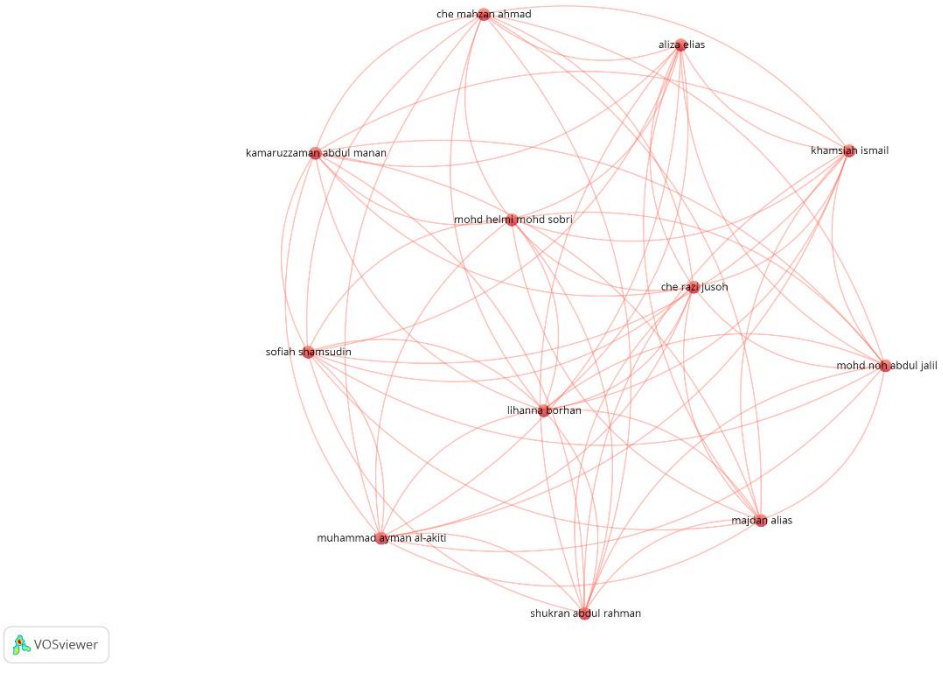
الگوهای همکاری بین‌المللی در حوزه معماری قدسی ادیان، معنویت و سلامت روان

مطابق شکل ۱ و ۲، ساختار همکاری‌های علمی در حوزه «معماری قدسی ادیان، ابعاد معنویت و نقش آن در ارتقای سلامت روان و کیفیت زندگی کاربران» بیشتر بر محور یک هسته محدود اما منسجم از نویسندگان شکل‌گرفته است. در گام نخست، نوع تحلیل «هم تألیفی» و واحد تحلیل «نویسندگان» انتخاب‌شده و روش شمارش به‌صورت «شمارش

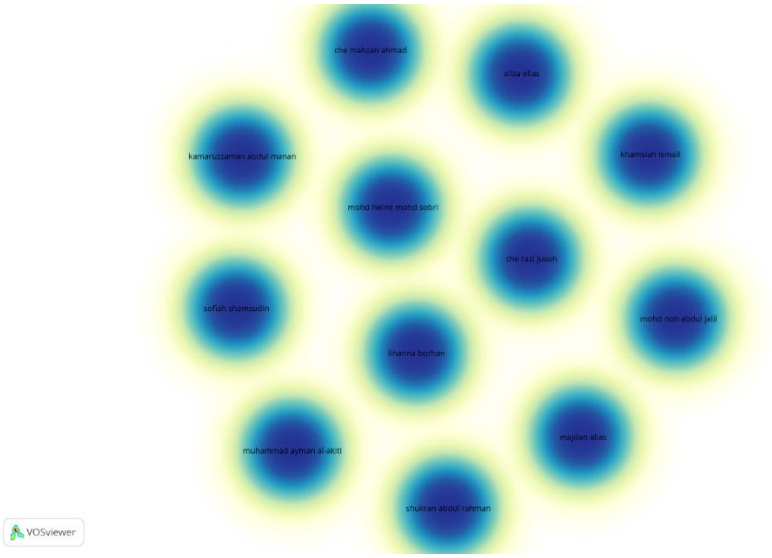
کامل» در نظر گرفته‌شده است، به این معنا که سهم هر نویسنده در تولید اسناد مشترک به‌طور کامل لحاظ شده است. همچنین، اسناد دارای بیش از ۲۵ نویسنده حذف‌شده‌اند تا تمرکز بر همکاری‌های واقعی و نزدیک علمی باقی بماند و تأثیر مقالات بسیار پر نویسنده که معمولاً حاصل کنسرسیوم‌های گسترده‌اند کاهش یابد. در تعیین آستانه‌ها، حداقل یک سند برای هر نویسنده و حداقل صفر استناد در نظر گرفته‌شده که نتیجه آن ورود تمام ۶۲ نویسنده موجود به فرایند تحلیل بوده است. پس از محاسبه قدرت کل پیوندهای هم تألیفی، تمامی این نویسندگان انتخاب شدند تا امکان ترسیم نقشه جامع شبکه همکاری فراهم شود.

نمودار نهایی شبکه همکاری، تنها یک کلاستر اصلی را به تصویر می‌کشد که متشکل از ۱۲ نویسنده است و ارتباطات بین آن‌ها به شکل یک شبکه متراکم و چند اتصالی دیده می‌شود. نویسندگانی چون Aliza ، Che Muhd Ahmad، Alias، Che Nazri Jusoh، Kamaruzzaman Abdul Manan، Khamishah Ismail، Ikhanna Borthan، Mohd Helmi Mohd Sobri، Mohd Noh Abdul Jalil، Muhammad Ayman Al-Alkit، Shukran Abdul Rahman، Sofiah Shamsudinو Madia Alias در مرکز این ارتباطات قرار دارند و همگی با یکدیگر پیوندهای مستقیم و متعددی برقرار کرده‌اند. این تمرکز نشان می‌دهد که بخش قابل‌مشاهده شبکه همکاری در مجموعه داده، در قالب یک گروه مشخص از نویسندگان سازمان‌یافته است.

در مقابل، قرار گرفتن سایر نویسندگان خارج از این کلاستر اصلی و وجود پیوندهای محدودتر میان آن‌ها، بیانگر آن است که همکاری‌های ثبت‌شده در مجموعه داده از تمرکز بالایی برخوردار بوده و هنوز به یک شبکه گسترده و چند کانونی تبدیل نشده است. این وضعیت می‌تواند با ماهیت میان‌رشته‌ای موضوع و پراکندگی آن میان حوزه‌های معماری، روان‌شناسی، مطالعات دینی و علوم اجتماعی مرتبط باشد. ازاین‌رو، یافته حاضر بیش از آنکه نشان‌دهنده وجود یک ساختار همکاری گسترده باشد، بر تمرکز نسبی همکاری‌های علمی در یک گروه محدود و پراکندگی ارتباطات در میان سایر نویسندگان دلالت دارد.

شکل ۱. شبکه هم تألیفی نویسندگان در حوزه معماری قدسی ادیان، معنویت و سلامت روان (۲۰۲۵–۱۹۹۰)

شکل ۲. مصورسازی تراکم داده‌های هم تألیفی نویسندگان در حوزه معماری قدسی ادیان، معنویت و سلامت روان (۲۰۲۵–۱۹۹۰)

تحلیل هم رخدادی واژگان و خوشه‌بندی موضوعی

مطابق شکل شماره ۳ و ۴، فرآیند تحلیل هم وقوعی کلیدواژه‌ها در این مجموعه خروجی ازVOSviewer، با انتخاب نوع تحلیل Co-occurrence و استفاده از تمام کلیدواژه‌ها آغاز شد، یعنی هم واژگانی که نویسندگان به‌کاربرده‌اند و هم آن‌هایی که توسط سامانه‌های نمایه‌سازی افزوده‌شده‌اند، در محاسبات لحاظ گردیده است. روش شمارش نیز به‌صورت «شمارش کامل» بوده تا هر بار تکرار یک کلیدواژه در هر مقاله با وزن کامل ثبت شود و در نتیجه، مفاهیم پرتکرار و اصلی حوزه بیشترین نمود را در نقشه پیدا کنند. در گام بعد، آستانه حداقل تکرار هر کلیدواژه ۲۰ بار قرار داده شد، از میان ۳۸۸ کلیدواژه اولیه، تنها ۲۰ مورد موفق شدند این شرط را برآورده کنند، به این معنا که تنها اصطلاحاتی که دست‌کم ۲۰ بار در کل اسناد تکرار شده‌اند، در مجموعه کلیدواژه‌های واجد شرایط برای تحلیل شبکه باقی‌مانده‌اند. ازآنجاکه شمار این کلیدواژه‌های برگزیده دقیقاً ۲۰ بود، همان عدد نیز برای ورود به مرحله نهایی انتخاب شد تا مجموع آن‌ها در تحلیل شبکه بررسی شود. در مرحله ترسیم، ساختار پیوندهای میان این کلیدواژه‌ها مبنای شناسایی گروه‌های موضوعی قرار گرفت و کلیدواژه‌هایی که در شبکه نهایی پیوندهای کافی برای قرارگیری در ساختار خوشه‌ای نداشتند، در نمایش خوشه‌های اصلی ظاهر نشدند.

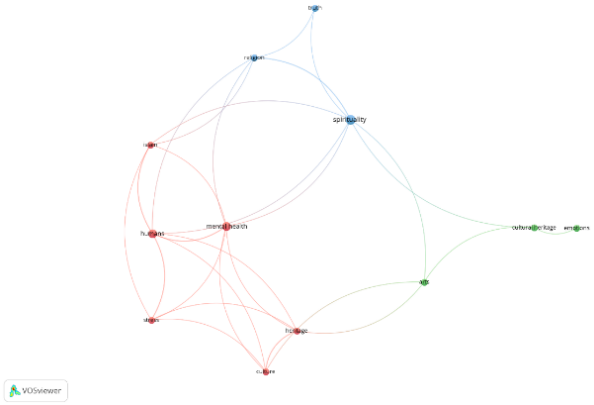
ازاین‌رو خروجی نرم‌افزار، نقشه‌ای است که ۱۲ کلیدواژه را در سه خوشه متمایز از نظر رنگ و پیوند به تصویر می‌کشد. خوشه نخست که با رنگ قرمز دیده می‌شود، شش مفهوم culture، heritage، humans، islam، mental health و stress را در برمی‌گیرد. این گروه واژگان، شبکه‌ای از پیوندهای میان فرهنگ و میراث، ابعاد انسانی، فشارها و سلامت روانی را در بستری مشخصاً اسلامی ترسیم می‌کند و می‌توان آن را بازتاب‌دهنده پیوند میان مؤلفه‌های فرهنگی، انسانی و روان‌شناختی در بخشی از ادبیات موردبررسی دانست.

خوشه دوم با رنگ سبز و سه کلیدواژه arts، cultural heritage و emotions، بر لایه زیبایی‌شناختی و هیجانی تأکید دارد، این خوشه ارتباط میان هنر، میراث فرهنگی و مؤلفه‌های هیجانی را در ساختار مفهومی پژوهش‌ها نشان می‌دهد و بر اهمیت ابعاد ادراکی و عاطفی تجربه فضا دلالت دارد.

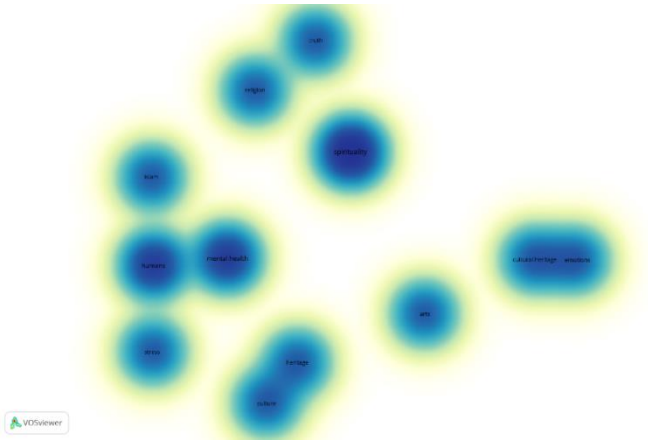
خوشه سوم که آبی‌رنگ است، از religion، spirituality و truth تشکیل‌شده و ماهیتی فلسفی–الهیاتی دارد. این سه مفهوم به‌گونه‌ای در نقشه قرارگرفته‌اند که پیوندهای آن‌ها با خوشه اول از طریق spirituality و religion قوی‌تر است

و با خوشه دوم ارتباط کمتری دارد، اما همچنان در بافت کلی شبکه جایگاهی محوری دارند. ازاین‌رو، این خوشه را می‌توان بازتاب‌دهنده بعد اعتقادی و معنوی مطالعات موردبررسی دانست که در ارتباط با سایر مفاهیم شبکه، جایگاه مشخصی در ساختار مفهومی حوزه دارد.

بررسی این سه خوشه نشان می‌دهد که دامنه مطالعات در زمینه «معماری قدسی ادیان، ابعاد معنویت و نقش آن در ارتقای سلامت روان و کیفیت زندگی» در عمل حول سه ستون اصلی شکل‌گرفته است: نخست، پیوندهای فرهنگی، انسانی و روانی در بستر دینی مشخص، دوم، جنبه حسی و زیبایی‌شناختی تجربه، و سوم، بنیان اعتقادی و جستجوی حقیقت. ارتباط میان این سه خوشه نشان می‌دهد که ادبیات موجود صرفاً به ویژگی‌های کالبدی معماری قدسی محدود نیست، بلکه تجربه این فضاها را از منظر فرهنگی، هیجانی، روان‌شناختی و معنوی نیز موردتوجه قرار داده است.

شکل ۳. شبکه هم رخدادی واژگان کلیدی در حوزه معماری قدسی ادیان، معنویت و سلامت روان (۲۰۲۵–۱۹۹۰)

شکل ۴. مصورسازی شبکه هم رخدادی واژگان کلیدی در حوزه معماری قدسی ادیان، معنویت و سلامت روان (۲۰۲۵–۱۹۹۰)

شبکه زوج کتاب‌شناختی/ هم ارجاعی

مطابق تصاویر شماره ۵، در این تحلیل، روش Bibliographic Coupling در نرم‌افزار VOSviewer انتخاب‌شده و واحد تحلیل بر روی «اسناد» قرارگرفته است تا ارتباط مقالات از منظر اشتراک منابع ارجاع شده بررسی شود. این روش، برخلاف تحلیل استنادی که بر مبنای استناد مستقیم مقالات به یکدیگر است، تمرکز را بر این می‌گذارد که دو مقاله چه میزان از فهرست منابع خود را با هم مشترک دارند. بنابراین خروجی چنین شبکه‌ای، میزان هم‌پوشانی بدنه منابع مورداستفاده در پژوهش‌ها را نشان می‌دهد و می‌تواند برای شناسایی نزدیکی نسبی میان مطالعات از نظر مبانی و منابع

مورداستفاده به کار رود. روش «شمارش کامل» به‌کاررفته تا هر مورد اشتراک، به‌طور کامل لحاظ شود و تأثیر آن در قدرت پیوند میان مقالات ثبت گردد. برای ورود مقالات به شبکه، آستانه حداقل تعداد استنادهای یک مقاله روی عدد ۲ تعیین‌شده است. از مجموع ۴۱ سند موجود، ۱۹ مقاله این شرط را برآورده کرده‌اند و همان ۱۹ سند نیز به‌عنوان مجموعه نهایی برای تحلیل ارتباطات درون شبکه انتخاب‌شده‌اند. در واقع، انتخاب آستانه پایین باعث شده تا هم مقالات پر استناد و هم آن‌هایی که تازه‌تر بوده و استناد کمتری گرفته‌اند ولی حداقل معیار را دارند، در نقشه حضورداشته باشند.

پس‌ازاین مرحله، قدرت کلی پیوندهای هر مقاله با دیگر مقالات بر اساس اشتراک منابع محاسبه و خروجی تصویری شبکه ترسیم‌شده است. در نقشه نهایی، برخلاف برخی حوزه‌های علمی که هسته‌ای متراکم و مرکزی ایجاد می‌شود، پراکندگی گره‌ها به نسبت زیاد است و خوشه‌ها معمولاً بسیار کوچک‌اند، طوری که بسیاری از آن‌ها تنها شامل یک یا دو مقاله می‌شوند. این الگو نشان می‌دهد که میان بخش قابل‌توجهی از اسناد بررسی‌شده، اشتراک منابع ارجاعی محدود است، بنابراین، مطالعات موجود اگرچه در یک حوزه موضوعی کلی قرار می‌گیرند، از یک بدنه مرجع کاملاً مشترک پیروی نمی‌کنند. این پراکندگی می‌تواند با تنوع موضوعی و تفاوت در رویکردهای پژوهشی مرتبط باشد، اما شبکه Bibliographic Coupling به‌تنهایی امکان تعیین سهم هر یک از این عوامل را فراهم نمی‌کند.

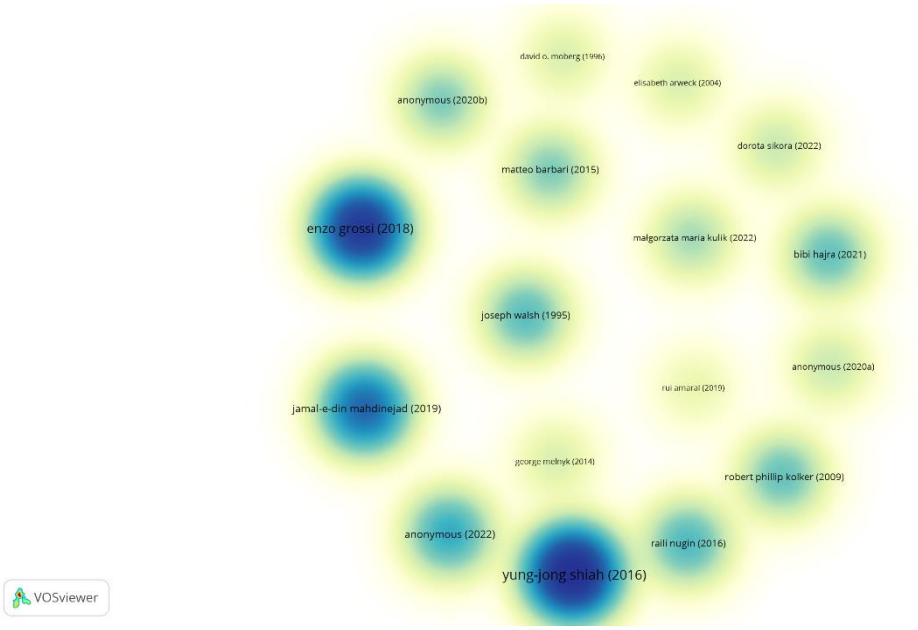
بااین‌حال، نمونه‌هایی از پیوندهای نسبتاً قوی نیز وجود دارد. برای مثال، مقاله Enzo Grossi (2018) در مرکز خوشه خود قرارگرفته و مکان‌یابی آن در شبکه نشان‌دهنده اشتراک منابع بیشتری با برخی اسناد مرتبط در همان خوشه است. اثر Jamal-e-din Mahdinejad (2019) نیز در خوشه کوچک خود، پیوندهایی با آثار نزدیک دارد که بیانگر وجود اشتراک در بخشی از منابع مورداستفاده این مطالعات است.

در بخش‌های دیگر شبکه، گره‌هایی مانند Yung-Jong Shiah (2016) یا Bibi Haja (2021) در جایگاه‌هایی نسبتاً منفرد و با پیوندهای محدود به اطراف هستند که نشان‌دهنده هم‌پوشانی کمتر منابع مورداستفاده آن‌ها با سایر اسناد شبکه است. آثار پراکنده‌تری همچون Elisabeth Atweck (2004)یا Robert Phillip Kolker (2009) نیز بیشتر به‌عنوان نقاط قدیمی‌تر شبکه ظاهر می‌شوند که از نظر اشتراک منابع، پیوند محدودی با بخش عمده شبکه دارند. حضور مقالاتی با برچسب anonymous نیز از جهتی قابل‌توجه است، زیرا این برچسب بیانگر نحوه ثبت اطلاعات نویسنده در داده‌های مورداستفاده است و جایگاه این اسناد در شبکه بر اساس روابط Bibliographic Coupling تعیین‌شده است.

درمجموع، مطابق شکل ۶، شکل شبکه Bibliographic Coupling گواه آن است که حوزه بررسی‌شده که به پیوند میان دین، معنویت و سلامت روان مرتبط است، از منظر اشتراک منابع ارجاعی، ساختاری نسبتاً پراکنده دارد و میان بسیاری از مطالعات هم‌پوشانی محدودی در بدنه منابع مشاهده می‌شود. این وضعیت بیانگر آن است که ادبیات موردبررسی از مجموعه‌ای متنوع از منابع و مسیرهای پژوهشی تشکیل‌شده است. از سوی دیگر، وجود چند گره با پیوندهای قوی‌تر مانند Enzo Grossi (2018) و Jamal-e-din Mahdinejad (2019)نشان می‌دهد که در برخی بخش‌های شبکه، همگرایی بیشتری در منابع مورداستفاده وجود دارد. بنابراین، پراکندگی مشاهده‌شده را نمی‌توان صرفاً به تفاوت موضوعی یا صرفاً به تفاوت روش‌شناختی نسبت داد، بلکه می‌توان آن را حاصل ترکیبی از تنوع موضوعات، رویکردهای پژوهشی و بدنه منابع مورداستفاده در این مجموعه دانست.

شکل ۵. شبکه هم ارجاعی در حوزه معماری قدسی ادیان، معنویت و سلامت روان (۲۰۲۵–۱۹۹۰)

شکل ۶. میزان اثرگذاری و ارتباط ارجاعات در حوزه معماری قدسی ادیان، معنویت و سلامت روان (۲۰۲۵–۱۹۹۰)

بررسی ساختار مفهومی[1] با استفاده از Bibliometrix

نقشه موضوعی در نرم‌افزارBibliometrix ، ساختار پژوهشی این حوزه را بر اساس دو شاخص «مرکزیت» و «تراکم» در چهار ربع تحلیل می‌کند: خوشه سبزرنگ («هنر»، «کووید–۱۹» و «فرهنگ») در ربع مضامین موتور قرار دارد که نشان‌دهنده موضوعات اصلی، پخته و پیشران پژوهش‌هاست، خوشه بنفش) مربوط به Christianity Today در ربع مضامین تخصصی، با انسجام بالا اما مرکزیت کم، در حاشیه شبکه قرارگرفته است، خوشه‌های نارنجی («میراث فرهنگی») و صورتی («سلامت روان») در نیمه پایینی نمودار، موضوعات نوظهور یا پایه‌ای با نیاز به توسعه بیشتر را

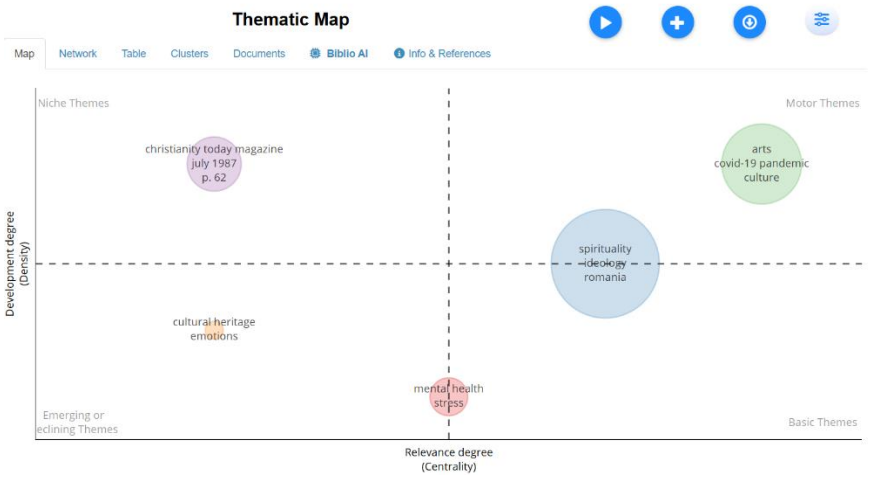
1. Conceptual Structure

نشان می‌دهند، و خوشه آبی («معنویت» و «ایدئولوژی») در مرز مضامین پایه و موتور، پتانسیل تبدیل‌شدن به محورهای اصلی آینده را دارد.

قرارگیری این خوشه‌ها در موقعیت‌های متفاوت، نشان می‌دهد که موضوعات مرتبط با معماری قدسی و سلامت روان از نظر میزان بلوغ و ارتباط با ساختار کلی پژوهش‌ها وضعیت یکسانی ندارند. در این میان، قرار گرفتن «هنر»، «فرهنگ» و «کووید-۱۹» در محدوده مضامین پیشران، بیانگر ارتباط و انسجام بیشتر این مفاهیم با جریان اصلی مجموعه موردبررسی است، در مقابل، جایگاه «سلامت روان» و «میراث فرهنگی» در نیمه پایینی نقشه نشان می‌دهد که این مضامین در ساختار فعلی شبکه هنوز از مرکزیت یا تراکم مشابهی برخوردار نیستند.

همچنین، موقعیت «معنویت» و «ایدئولوژی» در مرز میان مضامین پایه و پیشران اهمیت ویژه‌ای دارد، زیرا نشان می‌دهد این مفاهیم هم با بخش‌هایی از ساختار مفهومی موجود ارتباط دارند و هم‌ظرفیت ایفای نقش محوری‌تری در توسعه ادبیات را دارا هستند. از سوی دیگر، قرارگیری Christianity Today در بخش مضامین تخصصی، نشان‌دهنده انسجام درونی آن خوشه در کنار ارتباط محدودتر آن با سایر مضامین شبکه است. بنابراین، نقشه موضوعی تصویری از یک ساختار نامتوازن ارائه می‌کند که در آن برخی مضامین در جریان اصلی شبکه قرارگرفته‌اند و برخی دیگر بیشتر در قالب حوزه‌های تخصصی یا درحال‌توسعه ظاهر می‌شوند.

درمجموع، این نقشه گویای تمرکز جریان اصلی پژوهش‌ها بر محورهای فرهنگی و هنریِ مرتبط با کووید-۱۹ است، درحالی‌که ابعاد روان‌شناختی و معنوی همچنان در مراحل تکاملی اولیه قرار دارند (شکل ۷).

شکل ۷. بررسی نقشه موضوعی در حوزه معماری قدسی ادیان، معنویت و سلامت روان (۲۰۲۵-۱۹۹۰)

تحلیل عاملی ارائه‌شده، ساختار مفهومی ادبیات پژوهشی این حوزه را بر پایه دو بُعد اصلی نوسان داده‌ها Dim 1 و Dim 2 ترسیم می‌کند که در آن محور افقی (Dim 1) طیفی دوگانه را آشکار می‌سازد: سمت چپ نمودار متمرکز بر «عوامل فردی، روان‌شناختی و معنوی» است و سمت راست بر «عوامل ساختاری، نهادی و کلان اجتماعی» تأکید دارد.

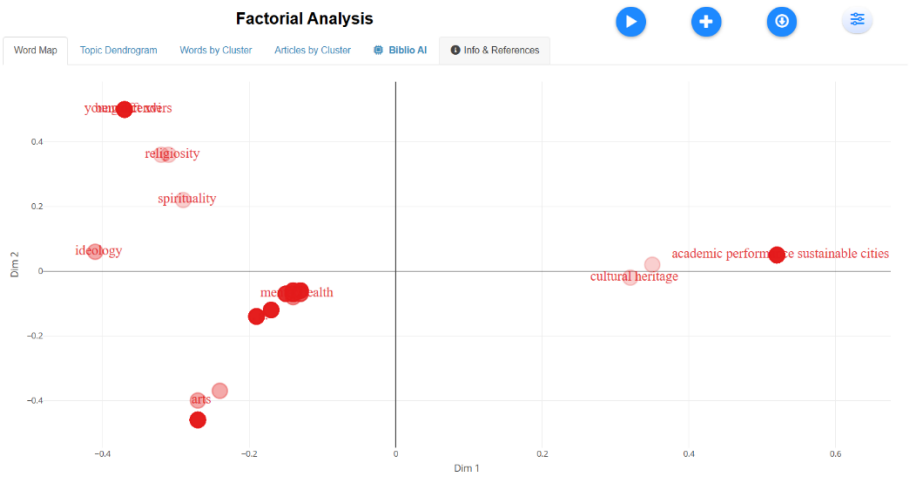
قرارگیری مضامین «سلامت روان»، «هنر»، «معنویت»، «دین‌داری» و «ایدئولوژی» در بخش چپ نمودار، نشان‌دهنده هم‌جواری مفهومی مؤلفه‌هایی است که بیشتر به تجربه فردی، باور، احساس و بهزیستی مربوط می‌شوند. در مقابل، حضور «عملکرد تحصیلی»، «شهرهای پایدار» و «میراث فرهنگی» در سمت راست، از ارتباط این مفاهیم با

موضوعات گسترده‌تر اجتماعی، محیطی و توسعه‌ای حکایت دارد. از این منظر، تحلیل عاملی وجود یک تفکیک نسبی میان سطح تجربه فردی و سطح ساختاری–اجتماعی را در مجموعه داده نشان می‌دهد.

در نیمه چپ، خوشه‌ای متراکم شامل «سلامت روان»، «هنر»، «معنویت»، «دین‌داری» و «ایدئولوژی» قرارگرفته که نشان‌دهنده پیوند مفهومی قوی بین ابعاد درونی، باورهای اعتقادی و بهزیستی روانی است، به‌ویژه مجاورت «سلامت روان» و «هنر» گویای آن است که پژوهش‌ها به‌طور مکرر بیان هنری را به‌عنوان مسیر یا پیامد سلامت روان بررسی کرده‌اند. این مجاورت، در چارچوب داده‌های حاضر، اهمیت هم‌زمان مؤلفه‌های هیجانی، هنری و معنوی را در مطالعات مرتبط با تجربه انسانی نشان می‌دهد، بااین‌حال، نزدیکی مکانی واژگان در تحلیل عاملی به‌تنهایی به معنای وجود رابطه علّی میان آن‌ها نیست.

در مقابل، سمت راست محور با واژگان «عملکرد تحصیلی»، «شهرهای پایدار» و «میراث فرهنگی» اشغال‌شده که نمایانگر گرایش پژوهش‌ها به سطوح توسعه‌ای، آموزشی و حفظ سرمایه‌های اجتماعی است. محور عمودی (Dim 2) نیز تمایز ظریفی میان مضامین انتزاعی‌تر و هنجاری (بالا–چپ مانند «نوجوانان بزهکار» و «دین‌داری») و مضامین کاربردی‌تر و رفاهی (پایین–چپ مانند «سلامت روان» و «هنر») ایجاد می‌کند.

در کنار هم قرار دادن دو بعد نشان می‌دهد که ساختار مفهومی ادبیات موردبررسی صرفاً حول یک محور واحد شکل نگرفته است، بلکه از یک‌سو با تجربه‌های فردی، معنوی و روان‌شناختی و از سوی دیگر با موضوعات فرهنگی، آموزشی و توسعه‌ای پیوند دارد. این یافته اهمیت رویکرد میان‌رشته‌ای را در مطالعه معماری قدسی برجسته می‌کند، زیرا مفهوم فضای قدسی در این مجموعه ادبیات هم در سطح تجربه و ادراک فردی و هم در ارتباط با فرهنگ، میراث و زمینه‌های اجتماعی موردتوجه قرارگرفته است. درمجموع، این تحلیل نشان می‌دهد که ادبیات موجود دو گفتمان موازی اما مکمل را دنبال می‌کند: یکی معطوف به بازسازی درونی، معنوی و روان‌شناختی فرد، و دیگری متمرکز بر توسعه ساختاری و پایداری اجتماعی، ارتباط نسبی میان این دو حوزه نشان می‌دهد که مطالعات موجود ظرفیت پیوند دادن تجربه روانی و معنوی با زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی را دارند، هرچند ساختار فعلی داده‌ها هنوز از یکپارچگی کامل میان این مضامین حکایت نمی‌کند. تقاطع این دو قطب می‌تواند به‌عنوان یکی از مسیرهای قابل‌بررسی در پژوهش‌های آینده موردتوجه قرار گیرد، به‌ویژه در مطالعاتی که به‌جای بررسی جداگانه ابعاد روانی، معنوی، فرهنگی و محیطی، ارتباط میان آن‌ها را در تجربه کاربران فضاهای قدسی بررسی می‌کنند.

شکل ۸. بررسی تحلیل عاملی در حوزه معماری قدسی ادیان، معنویت و سلامت روان (۲۰۲۵–۱۹۹۰)

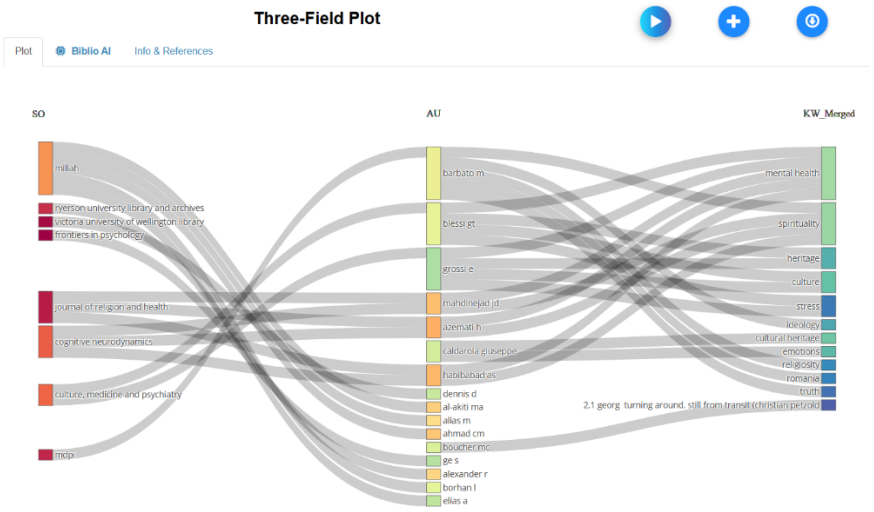
بر اساس نقشه موضوعی استخراج‌شده، پنج خوشه مفهومی اصلی شناسایی‌شده‌اند که «معنویت» (خوشه ۲) با بالاترین فراوانی (۱۱ هم رخدادی) و مرکزیت بینابینی قابل‌توجه، نقش محوری و پل ارتباطی میان موضوعات مختلف را ایفا می‌کند و مفاهیمی مانند ایدئولوژی، دین‌داری و حقیقت را در برمی‌گیرد. «بهداشت روانی» (خوشه ۱) با بالاترین امتیاز رتبه صفحه در میان خوشه‌های اصلی (۲.۰) و نمره ۲۸.۱۰، از اهمیت و نفوذ بالایی در شبکه برخوردار است. خوشه‌های «هنرها» و «میراث فرهنگی» (خوشه‌های ۳ و ۵) با امتیازات متوسط، موضوعات فرهنگی و هنری را با تأکید بر همه‌گیری کووید-۱۹ و عواطف پوشش می‌دهند. در مقابل، خوشه «مجله Christianity Today» (خوشه ۴) با وجود داشتن بالاترین نمره (۸۶.۱۶) و رتبه صفحه (۳۳.۰)، به دلیل مرکزیت بینابینی صفر، یک خوشه کاملاً ایزوله و حاشیه‌ای محسوب می‌شود که ارتباط ساختاری با سایر موضوعات پژوهش ندارد و احتمالاً به استنادهای کتاب‌شناختی خاص مربوط است (جدول ۱).

جدول ۱. تحلیل نقشه موضوعی پژوهش‌های کتاب‌سنجی: خوشه‌بندی کلیدواژه‌ها بر اساس شاخص‌های تکرار، مرکزیت و رتبه صفحه

مرکزیت رتبه صفحه	مرکزیت نزدیکی	مرکزیت بینابینی	فراوانی	نمره	رتبه صفحه خوشه	عنوان خوشه	خوشه	واژگان	تکرار
۰,۰۰۵۷۳۳	۰,۰۰۱۷۱۲	۱۱۱۲,۰۲۴	۵	۱۰,۲۸۶۶۳	۰,۲	mental health	۱	mental health	۳
۰,۰۰۳۳۸۳	۰,۰۰۱۸۷۳	۲۰۹,۸۹۰۵	۵	۶,۸۳۵۷۹۲	۰,۱۳۳۳۳۳	mental health	۱	stress	۲
۰,۰۰۸۶۸۶	۰,۰۰۳۰۵۸	۵۳۳۱,۸۳	۱۱	۳,۱۶۱۵۴۹	۰,۰۵۴۵۴۵	spirituality	۲	spirituality	۳
۰,۰۰۷۹۵۹	۰,۰۰۲۶۶۷	۱۰۹۶,۴۷۵	۱۱	۲,۲۱۶۱۴۱	۰,۰۳۶۳۶۴	spirituality	۲	ideology	۲
۰,۰۰۶۰۳۹	۰,۰۰۲۴۶۳	۷۸۲,۶۷۹	۱۱	۲,۱۲۰۱۱۶	۰,۰۳۶۳۶۴	spirituality	۲	religiosity	۲
۰,۰۰۷۹۵۹	۰,۰۰۲۶۶۷	۱۰۹۶,۴۷۵	۱۱	۲,۲۱۶۱۴۱	۰,۰۳۶۳۶۴	spirituality	۲	romania	۲
۰,۰۰۶۰۲۹	۰,۰۰۲۴۰۴	۷۴۴,۰۱۲۳	۱۱	۲,۱۱۹۶۵۱	۰,۰۳۶۳۶۴	spirituality	۲	truth	۲
۰,۰۰۶۵۹۵	۰,۰۰۲۹۵	۲۰۴۸,۲۶۹	۸	۲,۶۵۵۳۱۳	۰,۰۴۶۵۱۲	arts	۳	arts	۲
۰,۰۰۶۵۹۵	۰,۰۰۲۹۵	۲۰۴۸,۲۶۹	۸	۲,۶۵۵۳۱۳	۰,۰۴۶۵۱۲	arts	۳	covid-19 pandemic	۲
۰,۰۰۵۶۱۲	۰,۰۰۲۳۹۸	۸۲۶,۶۹۶۶	۸	۲,۶۰۶۱۶۵	۰,۰۴۶۵۱۲	arts	۳	culture	۲
۰,۰۰۵۶۱۲	۰,۰۰۲۳۹۸	۸۲۶,۶۹۶۶	۸	۲,۶۰۶۱۶۵	۰,۰۴۶۵۱۲	arts	۳	heritage	۲
۰,۰۰۴	۰,۲۵	۰	۶	۱۶,۸۶۶۶۷	۰,۳۳۳۳۳۳	christianity today magazine	۴	christianity today magazine	۲
۰,۰۰۴	۰,۲۵	۰	۶	۱۶,۸۶۶۶۷	۰,۳۳۳۳۳۳	christianity today magazine	۴	july 1987	۲
۰,۰۰۴	۰,۲۵	۰	۶	۱۶,۸۶۶۶۷	۰,۳۳۳۳۳۳	christianity today magazine	۴	p. 62	۲
۰,۰۰۶۵۸۸	۰,۰۰۳۱۵۵	۸۲۹۶,۰۱۸	۴	۱,۷۳۷۸۳۶	۰,۰۲۸۱۶۹	cultural heritage	۵	cultural heritage	۲
۰,۰۰۴۶۷۵	۰,۰۰۲۲۸۳	۱۸۹	۴	۱,۶۴۲۲۰۲	۰,۰۲۸۱۶۹	cultural heritage	۵	emotions	۲

این نمودار سه-میدانی[1] ارتباط ساختاری و جریان داده‌ها را میان منابع انتشار (SO)، نویسندگان (AU) و کلیدواژه‌های پژوهش (KW_Merged) به تصویر می‌کشد و نشان می‌دهد که هسته مرکزی این پژوهش‌ها بر تقاطع «بهداشت روانی» (Mental Health) و «معنویت» (Spirituality) استوار است. بر اساس ضخامت جریان‌ها، مجلاتی نظیر «Journal of Religion and Health» و «Millah» به‌عنوان منابع اصلی، مقالاتی را توسط نویسندگانی کلیدی همچون ««Mahdinejad jd، Barbato m»» و «Grossi e» منتشر کرده‌اند که مستقیماً بر این دو کلیدواژه اصلی و همچنین مفاهیمی مانند «استرس» و «فرهنگ» تمرکز دارند، به‌این‌ترتیب، این نویسندگان نقش پل ارتباطی حیاتی را ایفا می‌کنند که تولیدات علمی این منابع خاص را به موضوعات داغ حوزه سلامت روان و دین‌داری پیوند می‌زنند (شکل ۹).

1. Three-Field Plot

شکل ۹. نمودار سه میدانی ارتباط منابع انتشار، نویسندگان و کلیدواژه‌های پژوهش

تحلیل منابع بر اساس قانون برادفورد نشان‌دهنده پراکندگی قابل‌توجه ادبیات موضوع در سه ناحیه[1] مجزا است که تأیید می‌کند هسته‌ای متمرکز از مجلات اصلی و طیف وسیعی از منابع حاشیه‌ای در این حوزه فعال هستند. ناحیه اول (Zone 1) به‌عنوان قلب تپنده پژوهش، شامل تنها ۶ منبع کلیدی از جمله «Frontiers in Psychology» و «Journal of Religion and Health» است که با مجموع فراوانی ۱، بیشترین سهم انتشارات را دارند و نشان‌دهنده تمرکز اصلی موضوع بر تقاطع روان‌شناسی و سلامت معنوی است، جالب‌توجه بودن حضور آرشیوهای دانشگاهی (مانند Victoria و Ryerson) و ناشر MDPI در این ناحیه، بیانگر نقش مهم دسترسی آزاد و پایگاه‌های دانشگاهی در این حوزه است. در مقابل، با ورود به **نواحی دوم و سوم**، شاهد الگوی توزیع «دم‌دراز» هستیم که در آن ده‌ها منبع متنوع شامل ناشران کتاب، مجلات تخصصی کوچک و مجموعه‌های کنفرانس، هر کدام تنها با یک فراوانی ظاهرشده‌اند، این موضوع نشان می‌دهد که اگرچه پژوهش‌های اصلی در مجلات معتبر متمرکز هستند، اما بخش بزرگی از ادبیات این موضوع به‌صورت پراکنده و بین‌رشته‌ای در طیف وسیعی از انتشارات پخش‌شده است (جدول ۲).

جدول ۲. تحلیل منابع اصلی بر اساس قانون برادفورد: رتبه‌بندی مجلات و ناشران به تفکیک فراوانی و نواحی سه‌گانه

منبع	رتبه	فراوانی	فراوانی تجمعی	ناحیه
Frontiers In Psychology	۱	۳	۳	Zone 1
Victoria University Of Wellington Library	۲	۳	۶	Zone 1
Carleton University	۳	۲	۸	Zone 1
Journal Of Religion And Health	۴	۲	۱۰	Zone 1
Mdpi	۵	۲	۱۲	Zone 1
Ryerson University Library And Archives	۶	۲	۱۴	Zone 1
African Sun Media	۷	۱	۱۵	Zone 2
Amsterdam University Press	۸	۱	۱۶	Zone 2
Athabasca University Press	۹	۱	۱۷	Zone 2
Brill	۱۰	۱	۱۸	Zone 2
Clinical Social Work Journal	۱۱	۱	۱۹	Zone 2
Cognitive Neurodynamics	۱۲	۱	۲۰	Zone 2
Culture, Medicine And Psychiatry	۱۳	۱	۲۱	Zone 2

1. Zone

De Gruyter	۱۴	۱	۲۲	Zone 2
Handbook Of Megachurches	۱۵	۱	۲۳	Zone 2
Journal Of Contemporary Religion	۱۶	۱	۲۴	Zone 2
Journal Of Religious Education	۱۷	۱	۲۵	Zone 2
Millah	۱۸	۱	۲۶	Zone 2
Open Book Publishers	۱۹	۱	۲۷	Zone 2
Philosophy International Journal	۲۰	۱	۲۸	Zone 2
Proceedings E Report	۲۱	۱	۲۹	Zone 3
Proceedings Of The Xv International Scientific And Practical Conference	۲۲	۱	۳۰	Zone 3
Punctum Books	۲۳	۱	۳۱	Zone 3
Religions	۲۴	۱	۳۲	Zone 3
Routledge	۲۵	۱	۳۳	Zone 3
Sustainability	۲۶	۱	۳۴	Zone 3
The Gerontologist	۲۷	۱	۳۵	Zone 3
Tourism, Hospitality & Event Management	۲۸	۱	۳۶	Zone 3
Ucl Press	۲۹	۱	۳۷	Zone 3
University Of Northern British Columbia	۳۰	۱	۳۸	Zone 3
University Of Tartu Press	۳۱	۱	۳۹	Zone 3
Wit Transactions On Ecology And The Environment	۳۲	۱	۴۰	Zone 3
Духовність Особистості: Методологія, Теорія І Практика	۳۳	۱	۴۱	Zone 3

بحث

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که مطالعات مرتبط با معماری قدسی ادیان، معنویت، سلامت روان و کیفیت زندگی، با وجود افزایش توجه علمی در سال‌های اخیر، هنوز از انسجام مفهومی و ارتباطات علمی گسترده‌ای برخوردار نیستند. تحلیل ۴۱ سند انگلیسی بازیابی شده از پایگاه Lens در بازه زمانی ۱۹۹۰ تا ۲۰۲۵ نشان داد که این حوزه در محل تلاقی چند قلمرو علمی شکل‌گرفته است، بااین‌حال، پراکندگی شبکه‌های استنادی و هم پیوندی کتاب‌شناختی و محدود بودن پیوندهای همکاری علمی، از شکل‌گیری یک بدنه نظری مشترک و تثبیت‌شده حکایت نمی‌کند. بنابراین، رشد کمی پژوهش‌ها را نمی‌توان به‌تنهایی نشانه بلوغ نظری این حوزه دانست، بلکه نحوه ارتباط میان رویکردهای موجود نیز باید در ارزیابی وضعیت علمی آن مدنظر قرار گیرد.

شناسایی سه محور موضوعی اصلی، ابعاد این پراکندگی را روشن‌تر می‌کند. محور نخست بر ابعاد فرهنگی، اجتماعی و روان‌شناختی فضاهای قدسی تمرکز دارد، محور دوم به نقش هنر و میراث فرهنگی در شکل‌گیری تجربه‌های عاطفی و حسی می‌پردازد، و محور سوم مفاهیم معنویت، دین و تعالی را در برمی‌گیرد. این دسته‌بندی نشان می‌دهد که معماری قدسی صرفاً از منظر ویژگی‌های کالبدی یا عملکرد عبادی بررسی نمی‌شود، بلکه تجربه فردی، ادراک حسی، زمینه فرهنگی و باورهای معنوی نیز در شکل‌گیری موضوعات پژوهشی آن نقش دارند. بااین‌حال، قرار گرفتن این مفاهیم در محورهای متمایز نشان می‌دهد که ارتباط میان آن‌ها هنوز به‌طور کامل در ساختار دانش تثبیت نشده است.

مطالعات تجربی جدید، اهمیت بررسی هم‌زمان ویژگی‌های فضایی و تجربه کاربران را تأیید می‌کنند. برای نمونه، ماتراکی و صادقی حبیب‌آباد (۲۰۲۱) نقش کیفیت نور در فضاهای مذهبی و ارتباط آن با تجربه معنویت را بررسی کرده‌اند (Matracchi & Sadeghi Habibabad.,2021). همچنین، ژانگ و همکاران (۲۰۲۲) ارتباط میان ارزیابی محیط صوتی معابد بودایی و سلامت روان را مطالعه کرده و نشان داده‌اند که این ارتباط می‌تواند با عوامل مرتبط با باورهای دینی تفاوت داشته باشد. این مطالعات نمونه‌هایی از پژوهش‌های متمرکز بر مؤلفه‌های مشخص محیطی و تجربه کاربران هستند، درحالی‌که نتایج کتاب‌سنجی حاضر تصویری گسترده‌تر از نحوه سازمان یافتن ادبیات این حوزه ارائه می‌دهد.

ازاین‌رو، یکی از ظرفیت‌های پژوهشی آینده، پیوند دادن تحلیل ویژگی‌های فضایی با ابعاد ادراکی، روان‌شناختی و معنوی تجربه فضاهای قدسی است (Zhang et al.,2022).

نتایج نقشه موضوعی نیز بر یکسان نبودن جایگاه و میزان توسعه مضامین دلالت دارد. در تحلیل ارائه‌شده در مقاله، هنر، فرهنگ و کووید- ۱۹ در محدوده مضامین پیشران قرارگرفته‌اند، در مقابل، سلامت روان و میراث فرهنگی در موقعیتی قرار دارند که نیاز به بررسی و توسعه بیشتر آن‌ها مطرح است. معنویت و ایدئولوژی نیز در مرز میان مضامین پایه و پیشران جای گرفته‌اند. این نتایج باید در چارچوب داده‌های همین پژوهش تفسیر شوند و به‌تنهایی اثبات نمی‌کنند که یک موضوع در کل ادبیات جهانی از اهمیت بیشتری برخوردار است، بلکه موقعیت آن را در ساختار مفهومی مجموعه اسناد بررسی‌شده نشان می‌دهند.

نتیجه‌گیری

مهم‌ترین دستاورد پژوهش، آشکار شدن چندوجهی بودن موضوع معماری قدسی و ارتباط آن با سطوح مختلف تجربه انسانی است. یافته‌ها نشان می‌دهند که این حوزه را نمی‌توان صرفاً به مطالعه بناهای مذهبی، ویژگی‌های کالبدی یا مناسک دینی محدود کرد، بلکه تجربه حسی و عاطفی، زمینه‌های فرهنگی، باورهای معنوی و ابعاد روان‌شناختی نیز در شکل‌گیری ادبیات آن سهم دارند. درعین‌حال، تحلیل‌های انجام‌شده نشان دادند که این ابعاد در مجموعه مطالعات بررسی‌شده، همواره در قالب یک چارچوب نظری مشترک و منسجم به یکدیگر متصل نشده‌اند. از این منظر، مسئله اصلی آینده این حوزه صرفاً افزایش تعداد مطالعات نیست، بلکه روشن کردن نحوه ارتباط میان مؤلفه‌های فضایی، تجربه معنوی و پیامدهای روان‌شناختی است.

از نظر کاربردی، نتایج می‌توانند برای جهت‌دهی به پژوهش‌های معماری و مطالعات میان‌رشته‌ای مفید باشند. بررسی دقیق‌تر تجربه کاربران در فضاهای قدسی، توجه هم‌زمان به ویژگی‌های محیطی و تفاوت‌های فرهنگی و دینی، و سنجش تجربی ارتباط میان ادراک فضا، معنویت و بهزیستی روان‌شناختی، از جمله مسیرهای قابل‌پیگیری در مطالعات آتی هستند. همچنین، بهره‌گیری از روش‌های کیفی در کنار سنجش‌های کمی می‌تواند به فهم عمیق‌تر تجربه کاربران کمک کند، به‌ویژه آنکه تحلیل‌های کتاب‌سنجی به‌تنهایی قادر به تبیین چگونگی تجربه فضا یا اثبات رابطه علّی میان ویژگی‌های معماری و سلامت روان نیستند.

این پژوهش محدودیت‌هایی نیز دارد که در تفسیر نتایج باید مدنظر قرار گیرند. نخست، داده‌های تحلیل‌شده به ۴۱ سند انگلیسی بازیابی شده از پایگاه Lens محدود بوده‌اند، بنابراین، ممکن است بخشی از پژوهش‌های مرتبط، به‌ویژه آثار منتشرشده به زبان‌های دیگر یا نمایه شده در پایگاه‌های متفاوت، در مجموعه بررسی‌شده حضور نداشته باشند. دوم، نتایج شبکه‌ها و نقشه‌های مفهومی به اسناد، کلیدواژه‌ها و اطلاعات کتاب‌شناختی موجود وابسته‌اند و لزوماً تمام ابعاد نظری و تجربی هر مطالعه را بازنمایی نمی‌کنند. بر این اساس، تعمیم یافته‌ها به‌کل ادبیات جهانی این حوزه باید بااحتیاط صورت گیرد.

پژوهش حاضر با ارائه تصویری ساختاری از ادبیات موجود، زمینه‌ای برای شناسایی ظرفیت‌ها و خلأهای مطالعات معماری قدسی فراهم می‌کند. گسترش دامنه پایگاه‌های اطلاعاتی، بررسی منابع چندزبانه و انجام پژوهش‌های تجربی در زمینه‌های فرهنگی و دینی متنوع می‌تواند در مطالعات آینده به تکمیل این تصویر کمک کند. دستیابی به درکی دقیق‌تر

از نقش فضاهای قدسی در تجربه معنوی و بهزیستی کاربران، مستلزم پیوند منسجم‌تر میان پژوهش‌های معماری، روان‌شناسی، مطالعات دینی و علوم سلامت است.

حامی مالی

این اثر حمایت مالی نداشته است.

مشارکت نویسندگان

نویسنده اول مسئول تدوین و نگارش مقدمه و مبانی نظری پژوهش و انجام تحلیل‌های نرم‌افزاری بوده است. نویسنده دوم، تفسیر داده‌ها و نگارش پیشینه پژوهش را بر عهده داشته است. نویسندگان سوم و چهارم نیز مسئول نگارش بخش بحث و نتیجه‌گیری، مطالعه و ویرایش متن مقاله و بررسی تفسیرها و تحلیل‌ها بوده‌اند.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که هیچ‌گونه تعارض منافعی در رابطه با نویسندگی یا انتشار این مقاله ندارند.

تشکر و قدردانی

نویسندگان از تمامی افرادی که در انجام این پژوهش یاری‌رسان بوده‌اند، به‌ویژه افرادی که در ارزیابی کیفیت مقاله مشارکت داشته‌اند، تشکر و قدردانی می‌کنند.

منابع

زمرشیدی، حسین و زمرشیدی، زهرا. (۱۳۹۳). معماری مساجد ایران و هنرهای قدسی آن. *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، (۱۵)، ۵–۲۰.

زمرشیدی، حسین. (۱۳۹۰). مسجد بی‌نظیر جامع گوهرشاد و هنرهای قدسی معماری. *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۲(۶)، ۱۷–۳۲.

مهدی‌نژاد، جمال‌الدین؛ طاهر طلوع‌دل، محمدصادق؛ عظمتی، حمیدرضا و صادقی حبیب‌آباد، علی. (۱۳۹۵). جستاری بر ویژگی‌های معماری ایرانی–اسلامی و هنرهای قدسی مبتنی بر تعالی معماری. *پژوهش‌های هستی شناختی*، ۵ (۱۰)، ۳۱–۵۰.

حق‌طلب، طاهره و کاروان، فرهاد. (۱۳۹۱). مسجد، تجلی‌گاه معماری قدسی. *مطالعات محیطی هفت حصار*، ۱ (۱)، ۲۱–۲۸.

بمانیان، محمدرضا؛ پورجعفر، محمدرضا؛ احمدی، فریال و صادقی، علیرضا. (۱۳۸۹). بازخوانی هویت معنوی و انگاره‌های قدسی در معماری مساجد شیعی. *فصلنامه علمی پژوهشی شیعه شناسی*، ۸ (۳۰)، ۳۸–۶۷.

مهدی‌نژاد، جمال‌الدین؛ عظمتی، حمیدرضا و صادقی حبیب‌آباد، علی. (۱۳۹۸). ساختمان‌های مذهبی و عملکرد مغز: اثر مسجد سلطان حسن بر امواج مغزی کاربران آن. *اولین همایش بین‌المللی و پنجمین همایش معماری و شهرسازی پایدار*، تهران.

Refrences

Alexander, C. (1979). *The timeless way of building*. Oxford University Press.

Bemanian, M. R., Pourjafar, M. R., Ahmadi, F., & Sadeghi, A. (2010). Re-reading spiritual identity and sacred archetypes in Shiite mosque architecture. *Shiite Studies Quarterly, 8*(30), 38–67. [In Persian]

Day, C. (2007). *Places of the soul: Architecture and environmental design as a healing art* (2nd ed.). Routledge.

Eberhard, J. P. (2009). *Brain landscape: The coexistence of neuroscience and architecture*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331721.001.0001

Eliade, M. (1959). *The sacred and the profane: The nature of religion*. Harcourt Brace Jovanovich.

Ellard, C. G. (2015). Places of the mind: How the built environment shapes our mental lives. *Scientific American, 312*(3), 58–63. https://doi.org/10.46662/jass.v8i2.241

Emmons, R. A., & Paloutzian, R. F. (2003). The psychology of religion. *Annual Review of Psychology, 54*, 377–402. https://doi.org/10.1146/annurev.psych.54.101601.145024

Fisher, J. (2011). The four domains model: Connecting spirituality, health and well-being. *Religions, 2*(1), 17–28. https://doi.org/10.3390/rel2010017

Frampton, K. (1983). Towards a critical regionalism: Six points for an architecture of resistance. In H. Foster (Ed.), *The anti-aesthetic: Essays on postmodern culture* (pp. 16–30). Bay Press.

Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures: Selected essays*. Basic Books.

Gifford, R. (2014). *Environmental psychology: Principles and practice* (5th ed.). Optimal Books.

Hagh-Talab, T., & Karavan, F. (2012). The mosque as a manifestation of sacred architecture. *Haft Hesar Environmental Studies, 1*(1), 21–28. [In Persian]

Heschong, L. (1979). *Thermal delight in architecture*. MIT Press.

Hill, P. C., Pargament, K. I., Hood, R. W., Jr., McCullough, M. E., Swyers, J. P., Larson, D. B., & Zinnbauer, B. J. (2000). Conceptualizing religion and spirituality: Points of commonality, points of departure. *Journal for the Theory of Social Behaviour, 30*(1), 51–77. https://doi.org/10.1111/1468-5914.00119

Kaplan, R., & Kaplan, S. (1989). *The experience of nature: A psychological perspective*. Cambridge University Press.

Kellert, S. R., & Wilson, E. O. (Eds.). (1993). *The biophilia hypothesis*. Island Press.

Koenig, H. G. (2012). Religion, spirituality, and health: The research and clinical implications. *ISRN Psychiatry, 2012*, Article 278730. https://doi.org/10.5402/2012/278730

Lam, W. M. C. (1986). *Sunlight as form-giver for architecture*. Van Nostrand Reinhold.

Levin, J. (2010). Religion and mental health: Theory and research. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies, 7*(2), 102–115. https://doi.org/10.1002/aps.240

Mahdinejad, J., Azamati, H. R., & Sadeghi Habibabad, A. (2019). Religious buildings and brain function: The effect of Sultan Hassan Mosque on its users' brain waves. *Proceedings of the First International Conference and Fifth Conference on Sustainable Architecture and Urbanism*, Tehran. [In Persian]

Mahdinejad, J., Taher Tolo-o-Del, M. S., Azamati, H. R., & Sadeghi Habibabad, A. (2016). An inquiry into the characteristics of Iranian-Islamic architecture and sacred arts based on architectural excellence. *Ontological Research, 5*(10), 31–50. https://doi.org/20.1001.1.23453761.1395.5.10.3.6 [In Persian]

Mallgrave, H. F. (2013). *Architecture and embodiment: The implications of the new sciences and humanities for design*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203071144

Maslow, A. H. (1964). *Religions, values, and peak-experiences*. Ohio State University Press.

Matracchi, P., & Sadeghi Habibabad, A. (2021). Explaining and evaluating the quality of "light" in religious environments and its effect on spirituality. *Frontiers of Architectural Research, 10*(4), 803–820. https://doi.org/10.1016/j.foar.2021.06.001

Mazumdar, S., & Mazumdar, S. (2004). Religion and place attachment: A study of sacred places. *Journal of Environmental Psychology, 24*(3), 387–397. https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2004.08.005

Newberg, A., & Waldman, M. R. (2009). *How God changes your brain: Breakthrough findings from a leading neuroscientist*. Ballantine Books. https://doi.org/10.1080/10508619.2010.481231

Norberg-Schulz, C. (1980). *Genius loci: Towards a phenomenology of architecture*. Rizzoli. https://doi.org/10.1201/9780429299070-31

Oman, D. (2018). Defining religion and spirituality. In R. F. Paloutzian & C. L. Park (Eds.), *Handbook of the psychology of religion and spirituality* (2nd ed., pp. 23–47). Guilford Press.

Pallasmaa, J. (2005). *The eyes of the skin: Architecture and the senses* (3rd ed.). Wiley-Academy.

Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. Guilford Press.

Park, C. L. (2005). Religion as a meaning-making framework in coping with life stress. *Journal*

of Social Issues, 61(4), 707–729. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2005.00428.x

Ratcliffe, M. (2015). *Experiences of depression: A study in phenomenology*. Oxford University Press.

Seeman, T. E., Dubin, L. F., & Seeman, M. (2003). Religiosity/spirituality and health: A critical review of the evidence for biological pathways. *American Psychologist, 58*(1), 53–63. https://doi.org/10.1037/0003-066X.58.1.53

Sternberg, E. M. (2009). *Healing spaces: The science of place and well-being*. Harvard University Press.

Turner, V. (1969). *The ritual process: Structure and anti-structure*. Aldine Publishing.

Ulrich, R. S. (1984). View through a window may influence recovery from surgery. *Science, 224*(4647), 420–421. https://doi.org/10.1126/science.6143402

Vaillant, G. E. (2008). *Spiritual evolution: A scientific defense of faith*. Broadway Books.

Zhang, D., Kong, C., Zhang, M., & Kang, J. (2022). Religious belief-related factors enhance the impact of soundscapes in Han Chinese Buddhist temples on mental health. *Frontiers in Psychology, 12*, Article 774689. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.774689

Zomoroshidi, H. (2011). The unparalleled Jameh Mosque of Goharshad and the sacred arts of architecture. *Iranian-Islamic City Studies, 2*(6), 17–32. [In Persian]

Zomoroshidi, H., & Zomoroshidi, Z. (2014). The architecture of Iranian mosques and their sacred arts. *Iranian-Islamic City Studies, 15*, 5–20. [In Persian]